

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİ MƏNİMSƏMƏSİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 6104.01 – Pedaqoji psixologiya

Elm sahəsi: Psixologiya

İddiaçı: **Rahilə Qaçay qızı Cəbrayılova**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

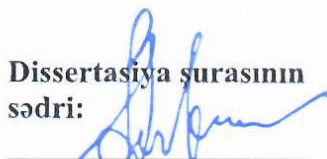
Rəsmi opponətlər: psixologiya elmləri doktoru, professor
Ramiz İbrahim oğlu Əliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Akif Əlihüseyn oğlu Quliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ayna Şirzad qızı Hacıyeva

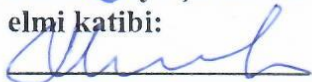
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

Elmi seminarın sədri:

psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

İmzanı təsdiq edirik	
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN	
ELMİ KATİBİ	
prof. V.M.SALMANOV	
(imza)	
«28»	XII 2021 il

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir qloballaşma dövrü dünya xalqlarının mədəni-mənəvi inteqrasiyasını gücləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə beynəlxalq mədəni əlaqələr daha da genişlənir, xarici dillərin öyrənilməsi prosesi zərurətə çevrilir. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasına əcnəbilərin – turistlərin, diplomatik heyətin, əcnəbi tələbələrin axını başlanmışdır. Buna görə də ölkəmizin dövlət dili olan Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, onun beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, artıq ona marağın yaranması diqqət mərkəzində olan problemdir.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsində dərk olunmuş motivasiyanın, marağın, tələbatın, adaptasiyasının rolu böyükdür. Marağ və motivasiya bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan prosesdir. Motivasiya insanın müəyyən uğurlar əldə etməsi üçün onda yaranan tələbatlarla sıx bağlıdır. Marağ daha çox insanın gerçəkliyi əks etdirməkdən ötrü qarşılıqlı əlaqə sisteminin mövcudluğu sayəsində onun şüurunun istiqamətlənməsini ifadə edir.

Azərbaycana gəlmiş əcnəbi tələbələrdə Azərbaycanda həm cəmiyyətə, həm də təhsil sisteminə uyğunlaşma, adaptasiya prosesi baş verir. Sosial-psixoloji amillər, o cümlədən adaptasiya tələbənin təlim-təhsildə uğur qazanmasında, onun idarə olunmasında həlledici amil hesab olunur. Uğurlu adaptasiya əcnəbi tələbələrin hazırlıq səviyyəsinə, dəyərlər sisteminə, təlim-təhsilə münasibətinə, ali məktəb reallığı haqqında məlumatlanmasına, peşə gələcəyi haqqında təsəvvürlərinə müsbət təsir edir. Bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdir.

Azərbaycanda əsrlərlə formalaşmış tolerantlıq, qonaqpərvərlik mühiti də əcnəbi tələbələrin cəmiyyətə uğurlu adaptasiyasına ciddi təsir göstərir. Əcnəbi tələbələr yeni mühitə alışmalı, təlim fəaliyyətinin metod və üsullarına yiyələnməli, təhsil aldığı fakültələrdə və tədris qruplarında mövcud qayda və normalar sistemini anlamalı, təlimə, müəllimə, tələbə həmkarlarına münasibətdə də dəyərlər sistemini yaratmalıdırlar.

Adaptasiya əslində mürəkkəb prosesdir. Bu proses müxtəlif səviyyələrdə – şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, fərdi davranışda, əsas psixi funksiyalarda, psixofizioloji tənzimləmədə, fəaliyyətin fizioloji mexanizminin təminatında təzahür edir. Adaptasiyanın səmərəliliyi insanın adaptasiya fəaliyyətinin təmin olunması üçün zəruri

olan psixofizioloji və sosial-psixoloji dəyərlər nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir.

Tədqiqatın aktuallığı əcnəbi tələbələrin motivasiya və adaptasiya, xarici dil (o cümlədən Azərbaycan dili öyrənməsinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqla sıx bağlıdır.

Xarici dil öyrənməsinin səmərəliliyi əcnəbi tələbənin yaş xüsusiyyəti, mənimsəmə səviyyəsi, qabiliyyət və bacarığından asılıdır. Əcnəbi tələbələrin ölkəmizin dövlət dili olan Azərbaycan dilini öyrənməsi zərurətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi də dissertasiyanın aktuallığını göstərən amillərdəndir.

Tələbələr Azərbaycan dilini öyrənərkən müəllimlərlə daim ünsiyyətdə olmalı, gündəlik dərslərini və tapşırıqlarını azərbaycanlı tələbələr və Azərbaycan dili müəllimlərilə müzakirə etməli, Azərbaycan dilinin estetik dəyərini öyrənmək üçün çalışmalıdırlar. Bu gün əcnəbi tələbələr Azərbaycanı özlərinin ikinci vətəni, Azərbaycan dilini isə özlərinin ikinci dili hesab edirlər. 2014-cü il noyabrın 6-da Bakıda keçirilən Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dili Olimpiadası bunu əyani şəkildə sübut edir.

Tədqiqatın məntiqinə uyğun olaraq müşahidə, söhbət, anketlər, testlər, təhsil fəaliyyətinin metodikası, terminoloji dəyərlər məsələlərinin metodikası və s. istifadə olunmaqla əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilinin səmərəli öyrənilməsinin və peşə hazırlığının inkişafının sosial-psixoloji aspektinin tədqiqi zərurəti də mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Problemin ayrı-ayrı aspektləri Qərb, Şərq, MDB və Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Qərb psixoloqları D.Markeland, H.Mürrey uğur motivasiyası, motivlər, C.Atkinson təxəyyülün məzmununa motivasiya şəraitinin təsiri məsələsini, A.K.Maslou insan motivinin iki qlobal kateqoriyalarını, MDB tədqiqatçılarından V.Q.Asayeva, V.K.Vilyunas, L.V.Vivotski, K.Levina, A.Monteva, A.Leontyev, S.L.Rubinşteyn, B.Q.Sosnovski, D.N.Uznadze, P.M.Yakobson müasir psixologiyada motivasiya problemini tədqiq etmişlər. J.Piaje, V.Frankl, Z.Freyd, E.Erikson, Q.Selye, F.Meerson, D.İ.Feldşteyn sosial adaptasiya, uşaq təfəkkürü və nitqi, yaş və peşə psixologiya, gənclik, identiklik və böhran məsələlərini araşdırmışlar. Digər alimlər - Y.P.İlyin, X.Hekhauzen, A.N.Leontyev, A.K.Markova, A.Maslou, Y.M.Orlov, P.A.Rudik motivasiya və motivləri, motivləşmə və fəaliyyəti, tələbatları, motivləri və emosiyaların qarşılıqlı münasibətlərini, tələbələrdə maraqların yaranmasını, motivləşmə və şəxsiyyət, ali məktəb tələbələrinin tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin tələbat-motivasiya amillərini, fəaliyyət

davranışının motivlərini tədqiq etmişlər. P.K.Anoxin, R.M.Bayevki, V.P.Kaznaçeyev, S.V.Kanaçeyev, V.İ.Medvedev, V.Q.Aseyev, F.Beryozin, S.B.Daniyarov, İ.Q.Krasnov, V.V.Laqerev, İ.N.Nikitina, Q.İ.Postovalova, M.S.Yaniski adaptasiyanın nəzəri, psixi və psixofizioloji aspektlərini, tələbələrdə adaptasiya prosesində fizioloji və psixoloji göstəriciləri, birinci kurs tələbələrinin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili xüsusiyyətləri, tələbələrin tədris şəraitinə adaptasiyasını, adaptasiya, stress və profilaktikanın qarşılıqlı münasibətlərini, sosial adaptasiya anlayışı məsələsini, insanın adaptasiya qabiliyyətini müəyyən edən amilləri araşdıran tədqiqatçılardandır. Bundan başqa, bəzi tədqiqatçılar D.Slobin, H.Xomski, L.V.Vıqotski və A.A.Leontyev psixolinqvistika məsələlərini dil, nitq mədəniyyəti, təfəkkür, ünsiyyət məsələlərini araşdırmışlar. A.İ.Zimnya əcnəbi tələbələrin rus dilini, R.V.Özyürek isə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, onun ayrı-ayrı aspektləri barədə tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda praktik psixologiya, psixodiyagnostika, testlər və sorğulara aid xeyli tədqiqat əsərləri cəmləşmişdir. Bu sahədə praktik psixologiyanın ayrı-ayrı aspektləri araşdırılmışdır. A.Mehrabian, M.Ş.Məhəmməd-Eminov praktik psixologiya test və sorğular tərtib etmişlər.

Azərbaycan tədqiqatçıları A.Abdullayev, H.İsaxanlı, M.Qurbanova və N.Salamova Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi, dil problemlərinin çətinlikləri, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin mənimsənilməsi yollarına dair filoloji, pedaqoji, dilçilik aspektdən tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan tədqiqatçılarının digər bir qrupu problemin ayrı-ayrı aspektlərini araşdırmışlar. Məsələn, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Bəxtiyar Əliyev, professorlar Əbdül Əlizadə, Fuad İbrahimbəyov, Muxtar Həməzəyev, Kamilə Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəşid Cabbarov pedaqoji psixologiya, yaş psixologiyası, təlim psixologiyası, təlim prosesinin motivasiyası, təlim, tərbiyə və təhsil psixologiyası, Ə.Bayramov, S.Əmiraslanova, Ə.Qədirov, N.Kazımov, R.Məmmədzadə, A.Məmmədov, Ə.Həşimov, Ə.Paşayev və başqaları isə özünütərbiyə, əqli inkişaf xüsusiyyətləri, idrak prosesi, təlimin psixologiyası məsələlərini tədqiq etmişlər. Görkəmli psixoloq-alim Fuad İbrahimbəyov tədqiqat aparmışdır.

Göründüyü kimi, mövzunun ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsi pedaqoji cəhətdən hərtərəfli, sistemli öyrənilməmişdir. Bu sahədəki boşluğu doldurmaq çox önəmlidir və mövzunun tədqiqi olduqca aktual, əhəmiyyətli və dəyərlidir.

Tədqiqatın obyektı - əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəmələridir.

Tədqiqatın predmeti - əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəmələrinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri - əcnəbi tələbələrin xarici dili mənimsəmək səviyyəsindəki motivasiya prosesini, adaptasiya məsələlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını, onların Azərbaycan dilini öyrənmək sahəsindəki başlıca xüsusiyyətlərini sosial-psixoloji aspektdən tədqiq etməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- problemə dair psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı təhlil etmək;
- tələbə yaşının psixoloji mahiyyətini açıqlamaq;
- tələbə yaşlarında təlim motivasiya tələbatının formalaşmasının psixoloji cəhətlərini araşdırmaq;
- xarici dil öyrənmənin sosial-psixoloji mahiyyətini açıb göstərmək;
- əcnəbi tələbələrin sosial-psixoloji adaptasiya probleminin nəzəri-metodoloji əsaslarını göstərmək;
- əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmək;
- əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsinin eksperimental-psixoloji cəhətlərini şərh etmək.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Tələbələrin əcnəbi dili öyrənməsində sosiomədəni mühitə adaptasiyası və təlim motivlərinin psixoloji strukturu, təlimə münasibəti üstünlük təşkil edir.

Təlim motivasiyasını öyrənmək üçün əcnəbi tələbələrin inkişafına təsir edən amillər aşkar olunmalıdır. Bu prosesin tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, əcnəbi tələbələrdə yeni tələbatlar formalaşır, cəmiyyətin onlara təsiri güclənir. Odur ki, mənimsəmə prosesində əcnəbi tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Əsas fərziyyəyə uyğun olaraq iki fərziyyə də götürülmüşdür:

1. Əcnəbi tələbələrin idraki fəallığının, xarici dili, xüsusən Azərbaycan dilini öyrənmələrinin xarakteri onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, adaptasiya olunmaq qabiliyyətlərindən və dilin yaxınlığından, təlim-tərbiyə mühitindən asılıdır.
2. Əcnəbi tələbələrin adaptasiya, dərkətmə və dilöyrənmə fəallığı vəhdətinin təmin olunması onların dili mənimsəmələrinin ən optimal yoludur.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqat zamanı bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur:

- psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili;
- testləşmə;
- anket sorğusu, müşahidə.

Tədqiqatın metodoloji əsasını ümumpsixoloji müddəalar və dilin öyrənilməsi ilə bağlı pedaqoji təsəvvürlər təşkil edir.

Tədqiqatda K.Rocersin və P.Daymondun sosial-psixoloji adaptasiya metodikasından, eləcə də anket sorğularından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- tələbə gənclərin emosional-iradi, psixi xüsusiyyətləri, onların dəyərlər seçimi, milli, ümumbəşəri problemlərə, təlimə, tədrisə, dil öyrənməyə münasibətləri və maraqları ilə bağlıdır. Əcnəbi tələbələrin xarici dili öyrənmələri həmin dili şüurlu şəkildə mənimsəmələri, ana dilini yüksək səviyyədə bilmələri, bilinqvizm, xarici dilin qrammatik sistemini qavramaları və nitq qabiliyyətlərindən asılıdır;

- əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəmələrinə onların yeni mühitə - Azərbaycan cəmiyyətinə, təlim-tərbiyə, tədris sistemində adaptasiyası, sosial, psixi, sosiomədəni adaptasiyası prosesləri və s. amillər ciddi təsir edir;

- əcnəbi tələbələrin dilöyrənmə intensivliyi həm onların fərdi xüsusiyyətlərindən, həm də müəllimin pedaqoji ustalığından asılıdır. Bir qrup əcnəbi tələbə yeni mühitə, dil öyrənməyə tez adaptasiya olunduğu, dili sürətlə mənimsəyə bildiyi halda, digər qruplar tapşırıqları yerinə yetirə bilmir, adaptasiya olunmur, dil öyrənərkən obyektiv və subyektiv psixoloji çətinliklərlə üzləşirlər. Əsas məqsəd bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, onlarda nitq vərdişi yaratmaq, Azərbaycan dilində cümlə qurmağı, oxuduqda və dinlədikdə başa düşməyi öyrətməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq Azərbaycan sosial psixologiya elmində əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası tələbatları, fərdi-psixoloji və adaptasiya qabiliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, Azərbaycan dilini mənimsəmələrinin psixoloji xüsusiyyətləri sistemli və hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq bu işdə:

- əcnəbi tələbələrin dilə adaptasiyası prosesində ortaya çıxan psixoloji təlimlər müəyyən edilmiş, dilin mənimsənilməsinin ümum-psixoloji qanunauyğunluqları ayırd edilmişdir;

- dilöyrənmə prosesinin onların temperament, xarakter, istedad və qabiliyyətlərindən asılı olması müşahidə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondadır ki, problemin elmi cəhətdən tədqiqi sosial psixologiyada əcnəbi tələbələrə milli dilimizi öyrənməsinin psixoloji xüsusiyyətləri, yaş, təlim, tədris psixologiyası, motivasiya, adaptasiya, problemlərinin daha dərindən tədqiq olunmasına imkan verir.

Dillərin tədris olunduğu ali məktəb tələbələrinin təlim motivasiyasının, təlim fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin aşılmasında, onların cəmiyyətə və təlimə adaptasiyasında, dil öyrənmələrində tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti həlledici rol oynayır. Dissertasiyanın empirik nəticələrindən və nəzəri materiallarından xarici dillərin və Azərbaycan dilinin tədris olunduğu ali məktəblərdə, Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən xarici vətəndaşlar tərəfindən, eləcə də Azərbaycanda akkreditə olunmuş xarici ölkə səfirliklərində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclaslarında və elmi seminarlarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas məzmunu respublikamızda və xaricdəki elmi məcmuələrdə çap olunmuş məqalələrdə, ölkə və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslardakı çıxış və tezislərdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji kafedrası.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş (12362 işarə), 3 fəsil (I fəsil 63241 işarə, II fəsil 94030 işarə, III fəsil 42344 işarə), nəticə (7530 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən (219509 işarədən) ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, metodologiyası, praktiki əhəmiyyəti, nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir, işin aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Tələbələrin təlim motivasiyasının psixoloji xüsusiyyətləri: metodoloji təhlil**” adlanan I fəslində tələbə yaşında təlim motivasiyası təlabatının formalaşması və tələbələrin xarici dil mənimsəmə səviyyəsində motivasiyası prosesinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılır.

I fəslin “**Tələbələrdə təlim motivasiyası təlabatının formalaşması xüsusiyyətləri**” adlanan birinci yarım fəslində qeyd edilir ki, tələbə yaş dövründə müxtəlif sosial-psixoloji amillərin təsiri altında tələbənin ali məktəbə, təlim və tədrisə, öyrənməyə, xüsusən dil öyrənməyə, ictimai faydalı fəaliyyətə münasibəti dəyişir. Burada tələbə yaşının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən danışılarkən qeyd edilir ki, tələbə gənclərin bu dövrdə daxili aləmində, şüurunda ciddi dəyişikliklər baş verir, onların emosional-iradi, psixi xüsusiyyətləri dəyişir, həyati dəyərlər seçimi yaranır, tələbə gəncləri milli və ümumbəşəri problemlər daha ciddi düşündürür. Tələbələrin təlim-idraki fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının problemlərindən biri təlim motivasiya ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsidir. Çünki “öyrədilən – öyrənən” sistemində tələbə yalnız bu sistemin idarə olunmasının obyekt deyil, həm də təlim fəaliyyətinin subyektidir. Ali məktəblərdə təlim fəaliyyətini birtərəfli, motivasiyanı nəzərə almadan təhlil etmək qeyri-mümkündür.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, təlim fəaliyyətinin motivasiyası bir çox amillərdən – tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərindən, tələbə kollektivinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Bu yarım fəsilə göstərilir ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycana gələn əcnəbi tələbələrin sayı artmış, Azərbaycan dilini mənimsəmə prosesi əcnəbi tələbələrdə bəzi çətinliklər yaratsa da, onlar bu prosədə adaptasiya olunur. Tədris materialları, onlara dərs dəyən müəllimlərin bir-birini əvəz etməsi, auditoriyanın, tədris müəssisələrinin, yaşayış yerində şəraitin dəyişməsi, motivasiyada psixoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan

dilinə yiyələnməsi prosesində dil öyrənməyə maraqlı xarici tələbənin gəncliyi onun inkişaf tempinin sürətlə getməsinə və dili mənimsəmədə əcnəbi tələbələrin motivasiyasına ciddi təsir edir. Təlim prosesində problemləli şəraitin yaradıcı xarakteri strukturların komponentlərinin diferensiaslaşması onun möhkəmlənməyə meylini gücləndirir. Bütün deyilənlər motivasiyanın psixoloji fenomen kimi mürəkkəbliyini göstərir. Bu fenomenin təlim prosesində idarə olunması onun struktur təsirini, dinamikliyi və yaş şərtlərinin nəzərə alınmasını tələb edir.

I fəslin **“Tələbələrin xarici dili mənimsəmə səviyyəsində motivasiyasının tədqiqi istiqamətləri”** adlı ikinci yarım fəslində tələbələrin xarici dil öyrənməsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin, “öyrənmə”, “öyrənməyə qabillik”, “mənimsəmə”, “idraki qabiliyyətlər”, “dil və təfəkkür”, “bilinqvizm” və “psixolinqvistika” anlayışlarının mahiyyət və məzmununun açılmasına cəhd edilir və bu məqsədlə bir sıra görkəmli müəlliflərin araşdırmalarına istinad edilir. Burada göstərilir ki, öyrənmə təcrübə amili və təlim fəaliyyətində motiv kimi motivasiya prosesilə bağlı olan psixoloji keyfiyyətdir. Psixoloji ədəbiyyatda öyrənməyə qabillikdə öyrənmə və mənimsəmənin vəhdət təşkil etdiyi göstərilir. Qeyd edilir ki, öyrənmə və mənimsəmə prosesində idraki qabiliyyətlər – hafizə, təxəyyül, yaddasaxlama, yaddaş və təfəkkür də əsas rol oynayır.

N.Homski dil və təfəkkürün klassik məsələlərini tədqiq edən əsərlərində bu sahədə “qəti qərara gələcəklərinə” işarə edərək həmin problemlərin yeni şəkildə, yeni kontekstdə nəzərdən keçirilməsini diqqətə çatdırır, təfəkkürün biliyi mənimsəmə və qavrama üçün bazis rolunu oynadığı məsələsinin tədqiqində əsaslı tərəqqi baş verdiyini göstərir.

D.Slobin və C.Qrin “Psixolinqvistika” əsərində, ümumiyyətlə, dil, nitq və təfəkkür, eləcə də N.Homskinin nəzəriyyəsinə geniş təhlil edərək onun XX əsrin ikinci yarısında dil və təfəkkür, dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi sahəsində böyük uğurlar qazandığını diqqətə çatdırırlar

Bu yarım fəsilə göstərilir ki, əcnəbi tələbələrin xarici dil öyrənməsinin motivasiyası barədə bunları demək olar: Əvvəla, xarici dil öyrənməyin daxili motivasiyasından danışarkən burada motivləri - tələbələrin əqli məsələlərinin həlli ilə əlaqədar olan öz idraki qabiliyyətlərinin qavrayış, yaddaş və təfəkkürünün birləşməsinə xüsusi qeyd

etmək lazımdır. Çünki yalnız bu halda bilik və xarici dilin kommunikativ fəaliyyətinin mənimsənilməsi baş verə bilər. Xarici dilin öyrənilməsində tədqiqatçılar dil hadisəsinin şüurlu mənimsənilməsi məsələsinə də xüsusi önəm verirlər. Psixologiyada biliyin psixoloji mənimsəmə modeli – P.Y.Qalperin “əqli fəaliyyət nəzəriyyəsi” geniş yayılmışdır. Bundan başqa, nitq modeli nitqin yaranmasının psixolinqvistik modeli də mövcuddur. A.A.Leontyev “Psixolinqvistika” əsərində H.Homski və C.Miller tərəfindən irəli sürülmüş transformation modelin geniş yayıldığından bəhs etmişdir.

Burada göstərilir ki, xarici dil öyrənən əcnəbi tələbələrin təlim fəaliyyətində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

-əqli-qavrama – yazılı mətnlərin mənasının qavranılması;

-formal qrammatik-dillərarası müqayisəli qaydaların tətbiqi, qrammatik təhlillərin aparılması və s.

-nitqi-əqli əməliyyatlar- fikirdən nitqə keçid zamanı rəasional-ekspressiv vəzifələrin yerinə yetirilməsi və s.

Eyni zamanda bilinqvizmin meyarından asılı olaraq bir neçə tipi təsnifatlaşdırılır:

- ikinci dili mənimsəmənin yaşa görə baş verməsindən asılı olaraq erkən və gec bilinqvizmi fərqləndirirlər. Erkən bilinqvizm uşaqlıqdan ikidilli mədəniyyət mühitində meydana gəlir. Gec bilinqvizm insanın böyük yaşlarında artıq bir dili mənimsəməsindən sonra ikinci dilin öyrənilməsi zamanı baş verir;

- həyata keçirilən təsirlərin miqdarına görə bilinqvizmi reseptiv – qəbul olunan, reproduktiv – təkrar işlədilən və produktiv – işlənən bilinqvizmə ayırırlar.

Diqqətə çatdırılır ki, xarici dilin öyrənilməsi məhz dil mühitinin yaranması şəraitində səmərəli və təsirli ola bilər.

Dissertasiyanın **“Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsi zamanı adaptasiya və motivasiya prosesinin psixoloji xüsusiyyətləri”** adlanan II fəslində tələbələrin sosial-psixoloji adaptasiyası probleminin nəzəri-metodoloji əsasları, adaptasiyaya psixoloji-pedaqoji təsir imkanları diqqət mərkəzinə gətirilir, əcnəbi tələbələrin Azərbaycan cəmiyyətinə və təlim-tərbiyə sistemində adaptasiyasının sosial-psixoloji cəhətləri, onların Azərbaycan dilini mənimsəmələri prosesində yaranan psixoloji çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın II fəslinin birinci yarım fəslə “**Tələbələrin sosial-psixoloji adaptasiyasının nəzəri-metodoloji əsasları**” adlanır. Bu yarım fəsilə sosial adaptasiya prosesinin psixoloji mexanizmi, “adaptasiya” termini, problemin nəzəri-metodoloji əsasları, ona təsir edən pedaqoji-psixoloji amillər araşdırılır. Qeyd olunur ki, “adaptasiya” anlayışı bioloji və sosial aspektindən asılı olaraq fiziologiya, biologiya və tibb elmlərində müasir adaptasiya nəzəriyyəsinə Qərb və Rusiya tədqiqatçılarından Q.Selye, F.Z.Meerson, P.K.Kaznaçev, V.İ.Medvedev, P.K.Anoxin, R.M.Barevski və başqaları inkişaf etdirmişlər.

Sosial adaptasiyanın peşəkar növünün predmet və sosial-psixoloji tərəfləri olduğu diqqətə çatdırılır. Adaptasiyanın sosial-psixoloji cəhətdən öyrənilməsi fərd və cəmiyyətin münasibətlərini ifadə edir. Məlum olur ki, adaptasiya prosesində iştirak edən qruplar yeni sosial mühit yaradır. Buraya insanın uyğunlaşdığı onun yaxın əhatəsi daxil olur. Adaptasiya qarşılıqlı təsir edən tərəflərin – uyğunlaşan və uyğunlaşdırılan tərəflərin dəyişikliyi prosesidir. Psixi adaptasiya prosesi nəticəsində fərdin ətraf mühitə daimi təsiri optimallaşır, eyni zamanda psixi və fizioloji xarakteristikalar arasında adekvat uyğunluğun bərqərar olması baş verir. Sosial adaptasiyanın normal prosesinin əsas şərtini psixi inkişafın müvafiq yaş xüsusiyyəti təşkil edir. Sosiomədəni adaptasiyanın daxili mənbəyi mənimsənilmiş, vərdiş olunmuş mədəni fəaliyyət forma və üsullarının uyğunlaşanların sosiomədəni mühitin dəyişən şəraitində yeni tələbatlarına və imkanlarına uyğunsuzluğundan ibarətdir. Adaptasiyanın şəxsi seçim variantlarından biri inteqrasiyadır. Bu zaman yüksək tələbatların, özünəhərmətin və özünüaktuallaşdırmanın reallaşdırılmasına cəhd əsas yer tutur. Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda tələbələrin peşə hazırlığına, xüsusilə əcnəbi tələbələrin dövlət dilini mənimsəməsinin adaptasiyası problemi xüsusi diqqət tələb edir.

Dissertasiyanın II fəslinin “**Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan cəmiyyətinə və təlim-tərbiyə sisteminə adaptasiyasının sosial-psixoloji cəhətləri**” adlanan ikinci yarım fəslində əcnəbi tələbələrin Azərbaycan təhsil sisteminə adaptasiyası problemi araşdırılır və qeyd edilir ki, Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində – Xəzər Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Dövlət

Texniki Universiteti, Azərbaycan Dövlət İnşaat-Memarlıq Universiteti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti və s. ali məktəb müəssisələrində Hindistan, Türkiyə, İran, Braziliya, MDB ölkələri, Çin, Əfqanıstan, Pakistan, Koreya və s. ölkələrdən əcnəbi tələbələr təhsil alırlar.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan ali məktəblərində təhsil almaları zamanı onlar iki amillə qarşılaşırlar:

1. Yeni sosial mühitə – Azərbaycan cəmiyyətinə;
2. Azərbaycanın yeni təhsil sisteminə keçid.

Bu proses mürəkkəb olduğu qədər həm də olduqca faydalıdır. Çünki bu, əcnəbi tələbələrin Azərbaycan təlim-tədris prosesinə adaptasiyasında əsas rol oynayır. Bu zaman əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı aktiv və passiv qrammatikası dinləmə, danışma, yazmanın vəhdəti – bununla Azərbaycan cəmiyyətinə və təlim-tədris prosesinə adaptasiyası prosesi reallaşmış olur.

Dissertasiyanın II fəslinin **“Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəmələri prosesində yaranan psixoloji çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları”** adlanan üçüncü yarım-fəslində göstərilir ki, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisinin mənimsənilməsi prosesilə əlaqədar Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə müraciət olunur və müasir dövrə qədər izlənilir. Diqqətə çatdırılır ki, Azərbaycanda ərəb-fars dilli dini məktəblərdən yeni, müasir, dünyəvi məktəblərə qədər inkişaf prosesi baş verir. Bu zaman rusdilli qəza məktəblərində “üsuli-cədid”, “rus-tatar” məktəblərində Azərbaycan dili tədris proqramlarına salınmış, Azərbaycan dilindən rus dilinə və əksinə tərcümə üçün dərsliklər yazılmış, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Respublikası zamanı Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi məcburi öyrənilməsi, sovet dövründə ikidillilik şəraitində Azərbaycan dili ali məktəblərdə geniş tədris olunmuşdur. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili dövlət dili kimi ictimai həyatın bütün sahələrində diplomatik dil kimi beynəlxalq ölkədə tanınmış dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Əcnəbi tələbələrlə apardığımız müşahidələr onu göstərir ki, xarici tələbələrin tədris fəaliyyətinin səmərəsi müəyyən dərəcədə də onların özünüidarə səviyyəsindən çox asılıdır. Dil öyrənən tələbənin tədris işinin müvəffəqiyyəti üçün tələbə, ilk növbədə öz fəaliyyətinə şüurlu şəkildə yanaşmalı, icra edəcəyi işin nəticələrini verilmiş nümunələr ilə tutuşdurmağı və eyni zamanda da ona verilən tapşırığı müstəqil şəkildə yoxlayıb səhvlərini düzəltməyi bacarmalıdır. Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi tələbələr həmin dilə aid

olan materialları, sözləri və onların düzgün tələffüzünü yadda saxlamalı, böyük zehni və əməli fəaliyyət göstərməyi bacarmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilini öyrənən hər hansı bir əcnəbi tələbəyə bu dili öyrədərkən tələbəninin marağı xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Əgər tələbəninin marağı nəzərə alınmazsa, onda bu işdə müəllimin peşəkarlığından danışmağa dəyməz. Əcnəbi tələbələr üçün seçilən materiallar hər dəfə yeni məzmununda olmaqla yanaşı, praktik xarakter daşmalıdır.

Əcnəbi tələbəninin dilə praktik şəkildə yiyələnməsi müəllimin peşəkarlığından çox asılıdır. Belə ki, müəllim görəcəyi işlərin planını vaxtında müəyyənləşdirmiş olarsa, bu, tədris işinin keyfiyyətinə xeyli təsir edir və bu planda kommunikativlik məsələsini də göz önündə tutmaq lazımdır. Bu hal şifahi nitqin inkişafına gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də dil dərslərində mövcud olan çətinliklər aradan qalxır. A.Komarov göstərir ki, tələbəninin biliyindəki gerilik ona mənfi təsir göstərir, bu da öz növbəsində tədris prosesinə pis təsir edir. Bu baxımdanda da, bəzi alimlərə görə, xarici dili öyrənən tələbələrə dil dərslərinin effektivliyi kollektiv şəraitdə dərskəçmə ilə mümkün ola bilər. Məhz bunun nəticəsində də möhkəm kollektivin yaradılması tələbələrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarır. Azərbaycan dilini öyrənən tələbələrin nitq və yazı vərdişlərini təkmilləşdirmək üçün onlara çox da böyük olmayan mətnlər tərtib etmək lazımdır. Bu mətnlər elə tərtib olunmalıdır ki, tələbələr tədris prosesində bu mətnlər vasitəsilə bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilsinlər və bir sıra yeni sözlərlə zənginləşdirməklə yanaşı, onların yeni məlumat, informasiya almasına da xidmət etməlidir.

Dissertasiyanın **“Əcnəbi tələbələrin adaptasiyasının və Azərbaycan dilini mənimsəməsinin eksperimental-psixoloji tədqiqi”** adlanan III fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. III fəslin **“Əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası, adaptasiyası, Azərbaycan dilini mənimsəməsi metodlarının təsviri və eksperimental-psixoloji təhlili”** adlanan birinci yarım fəslində göstərilir ki, əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası, yeni sosial-mədəni mühitə adaptasiyası və Azərbaycan dilini mənimsəməsi test, anket-sorğu və s. psixolinqvistik metodlarla öyrənilir.

İngilis psixoloqu F.Qalton ilk dəfə olaraq qiymət şkalasını, anket metodunu və şəxsi assosiasiya texnikası, fərdi fərqlərlə əlaqədar əldə edilmiş məlumatın təhlili üçün riyazi statistik metod da işləyib hazırlamış,

onun ideyalarını sonralar ABŞ psixoloqu Ceyms Kettel inkişaf etdirmişdir. Məşhur fransız psixoloqu Alfred Bine 1905-ci ildə T.Simonla birlikdə yeni testlər sistemini hazırlamışdır. Bine və Simonun testlərinin ardınca Bine testlərinin müxtəlif variantları işlənmişdir. ABŞ psixoloqu L.Termenin Stanford Universitetində hazırladığı test variantı “Stanford-Bine şkalası” adlandırılmışdır. L.Termen testin tətbiqi nəticələrinin şərhini üçün ilk dəfə olaraq V.Şternin irəli sürdüyü “Əqli koeffisient” anlayışından istifadə etmişdir.

Psixodiagnostika məqsədi ilə tətbiq olunan testlər əqlin (intellektin) və şəxsiyyətin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası, adaptasiyası Azərbaycan dilinin öyrənilməsi probleminin eksperimental-psixoloji xüsusiyyətlərini və psixodiagnostikasını öyrənmək üçün aşağıdakı anket, sorğu və s. metodlardan istifadə edilir: Təlim fəaliyyətinin motivasiyası metodikası; Terminal dəyərlər sorğusu metodikası; Həyat mənası yönümü testi; Liri testi; C.Holland testi; C.Kettel testi metodikası; Bine və Simon testi; R.Amtxauerin intellektual struktur testi; A.V.Şutsun FİRO-B sorğusu (şəxsiyyətlərərası münasibətlər sorğusu).

Əcnəbi tələbələrin intellektual inkişaf səviyyəsinin adaptasiya prosesinə təsiri səviyyəsini tədqiq etmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: Ravenin K.Rocers və R.Daymondun metodları, sosiometrik sorğular, mənimləmənin təhlili.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi tələbələrin əsas psixoloji xüsusiyyətlərini aşkar etmək və alınan nəticələri ümumiləşdirmək üçün 20 tələbənin iştirakı ilə psixoloji eksperiment aparılır və əcnəbi tələbələrin adaptasiyalarının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, onun tələbələrin təlim fəaliyyətinə təsiri aşkara çıxarılır. Bu zaman psixoloq V.Şuts tərəfindən hazırlanmış FİRO-B (Fundamental İnternational Relotion Orientation – Bekan) sorğusundan istifadə edilir. V.Şutsun FİRO-B sorğusu ilə əcnəbi tələbələrin şəxsiyyətlərərası tələbatlarını ödəyən davranışlar qiymətləndirilir. Tədqiqatın bazası – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin iqtisadyönlü əcnəbi tələbələrdir (30 nəfərdən ibarət). Əcnəbi tələbələrlə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Azərbaycanla, xüsusilə Azərbaycan dilinin tədrisilə bağlı testlərdən də istifadə edilir. Qərb tədqiqatçıları D.Makkeland və X.Hekhauzen motivləri öyrənməyin eksperimental üsulunun xüsusiyyətlərini təhlil edərək diaqnostik şəraitinin nəzarət olunan amilə çevrilməsi zərurətini göstərirlər. Uğurları

əsaslandırma məsələləri D.S.Mak-Klelland C.Atkinson, N.Fizer, X.Hekhauzen və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur.A.Edvardsin “Şəxsi üstünlüyün siyahısı” sorğusu (EPPS) tələbatların gücü D.Ceksonun “Şəxsiyyətin öyrənilməsi üzrə forma” (PRF) metodikası Q.Mürreyin motivasiya nəzəriyyəsi əsasında motivasion sahə öyrənilir. Eyni zamanda A.Mehrabianın “Affilyativ meyil və hissiyyatı öyrənmək üçün sorğusu”ndan, Rusiya psixoloqu Y.T.Sokolovun metodikasından da istifadə edilir.

Tələbələrlə söhbətlər və onlar üzərində müşahidələr də aparılır, onların təkcə zahiri hərəkətləri deyil, onların psixoloji məzmunu da öyrənilir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində iqtisadyönlü əcnəbi tələbələrin təhsili üçün “Azərbaycan dili” kafedrası hərtərəfli, geniş fəaliyyət göstərir. Kafedrada “İqtisadyönlü ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri” mövzusu araşdırılmışdır. Bundan başqa, ADİU-da iki “Xarici dil” kafedrası da fəaliyyət göstərir ki, onların məqsədi universitetdə yerli və əcnəbi tələbələrə ingilis, alman, fransız, ərəb və s. dillərini tədris etməkdir. Kafedra “İqtisadçılar üçün dərslik, dərs vəsaiti və ikidilli lüğətlərin hazırlanması” mövzusunda araşdırmalar aparır.Bu gün Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində ən azı 30-40% ingilis dilində olan iqtisadi ədəbiyyatlardan istifadə edilir. Universitetdə iqtisadçı tələbələr üçün ingilis, alman, fransız, ərəb dilləri üzrə dərslik, dərs vəsaiti və ikidilli lüğətlərin daha da yaxşılaşdırılması, müasir tələblərə cavab verə bilən vəsaitlərin hazırlanması həyata keçirilir. Universitet “İşgüzar fransız dili” dərsliyini çap etdirmiş, “English of Esonomics” dərsliyini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bununla yanaşı “English on Esonomics” dərsliyi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək tələbələrin ingilis dilini asanlıqla öyrənməsinə kömək etmişdir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində ərəb dili üzrə iqtisadçı tələbələr üçün müasir tələblərə cavab verən dərslik hazırlanır. Vəsaitin daha da təkmilləşdirilməsi üzərində ciddi işlər gedir. Dərs vəsaitinin həm mətnləri, həm çalışmaları sistemi, həm fonetik-qrammatik qaydaları tələbələrin səviyyələrinə uyğun olaraq redaktə olunur, həm də yeni testlər hazırlanır ki, bu da yerli və əcnəbi tələbələrin test imtahanına hazırlaşmasına ciddi kömək hesab olunur.

Dissertasiyanın “**Alman nəticələrinin təhlili və şərh**” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, terminal dəyərlər sistemi sorğu-

sunun nəticələri təlimata uyğun təhlil edilmişdir. Metodikadakı təlimata müvafiq olaraq qadın və kişilərin (100 azərbaycanlı və 100 əcnəbi (türkiyəli) tələbə) əlamətlər üzrə topladıqları ballar 4 səviyyədə (çox zəif, zəif, orta, yüksək) qruplaşdırılmış və ayrıca cədvəllərdə verilmişdir (cədvəl 1 və 2).

Cədvəl 1

Terminal dəyərlər sorğusu üzrə kişi respondentlərin topladığı bal

Terminal Dəyərlər sorğusu üzrə bal (tezlik)						
	<i>Dəyər (əlamət)</i>	<i>Çox zəif</i>	<i>Zəif</i>	<i>Orta</i>	<i>Yüksək</i>	Σn
Kişilərdə	Öz nüfuzu	1	10	30	3	44
	Yüksək maddi vəziyyət	1	0	29	14	44
	Kreativlik	1	7	22	14	44
	Fəal sosial əlaqələr	1	6	21	16	44
	Özünün inkişafı	1	5	26	12	44
	Nailiyyətlər, uğurlar	1	0	11	32	44
	Mənəvi məmnunluq, həzz	1	14	18	11	44
	Şəxsi fərdiyyətin qorunub saxlanması	0	1	9	34	44
	Tədris və təhsil	3	2	22	17	44
	İctimai həyat	0	1	7	36	44
	Kişilərdə	<i>Dəyər (əlamət)</i>	<i>Çox zəif</i>	<i>Zəif</i>	<i>Orta</i>	<i>Yüksək</i>
Öz nüfuzu		2.27	22.73	68.18	6.82	100
Yüksək maddi vəziyyət		2.27	0.00	65.91	31.82	100
Kreativlik		2.27	15.91	50.00	31.82	100
Fəal sosial əlaqələr		2.27	13.64	47.73	36.36	100
Özünün inkişafı		2.27	11.36	59.09	27.27	100
Nailiyyətlər, uğurlar		2.27	0.00	25.00	72.73	100
Mənəvi məmnunluq, həzz		2.27	31.82	40.91	25.00	100
Şəxsi fərdiyyətin qorunub saxlanması		0.00	2.27	20.45	77.27	100
Tədris və təhsil		6.82	4.55	50.00	38.64	100
İctimai həyat		0.00	2.27	15.91	81.82	100

Terminal dəyərlər sorğusu üzrə kişi respondentlərin topladığı bal

Terminal Dəyərlər sorğusu üzrə bal (faiz)						
	<i>Dəyər (əlamət)</i>	<i>Çox zəif</i>	<i>Zəif</i>	<i>Orta</i>	<i>Yüksək</i>	Σn
Qadınlarda	Öz nüfuzu	16	50	66	24	156
	Yüksək maddi vəziyyət	0	9	52	95	156
	Kreativlik	0	28	71	57	156
	Fəal sosial əlaqələr	5	36	88	27	156
	Özünün inkişafı	0	19	80	57	156
	Nailiyyətlər, uğurlar	0	2	16	138	156
	Mənəvi məmnunluq, həzz	3	29	94	30	156
	Şəxsi fərdiyyətin qorunub saxlanılması	3	2	48	103	156
	Tədris və təhsil	2	8	38	108	156
	İctimai həyat	0	1	38	117	156
Qadınlarda	<i>Dəyər (əlamət)</i>	<i>Çox zəif</i>	<i>Zəif</i>	<i>Orta</i>	<i>Yüksək</i>	Σp
	Öz nüfuzu	10.26	32.05	42.31	15.38	100
	Yüksək maddi vəziyyət	0.00	5.77	33.33	60.90	100
	Kreativlik	0.00	17.95	45.51	36.54	100
	Fəal sosial əlaqələr	3.21	23.08	56.41	17.31	100
	Özünün inkişafı	0.00	12.18	51.28	36.54	100
	Nailiyyətlər, uğurlar	0.00	1.28	10.26	88.46	100
	Mənəvi məmnunluq, həzz	1.92	18.59	60.26	19.23	100
	Şəxsi fərdiyyətin qorunub saxlanılması	1.92	1.28	30.77	66.03	100
	Tədris və təhsil	1.28	5.13	24.36	69.23	100
İctimai həyat	0.00	0.64	24.36	75.00	100	

Terminal dəyərlər sistemində “tədris və təhsil sferası” ilə “terminal dəyərlər şkalası üçün normalar” (8 əlamət) arasında ciddi əlaqənin olduğu da müşahidə edilmişdir. Qeyd edilən əlaqənin mövcudluğu və səviyyəsini yoxlamaq üçün korrelyasiya əmsalından istifadə edilmişdir.

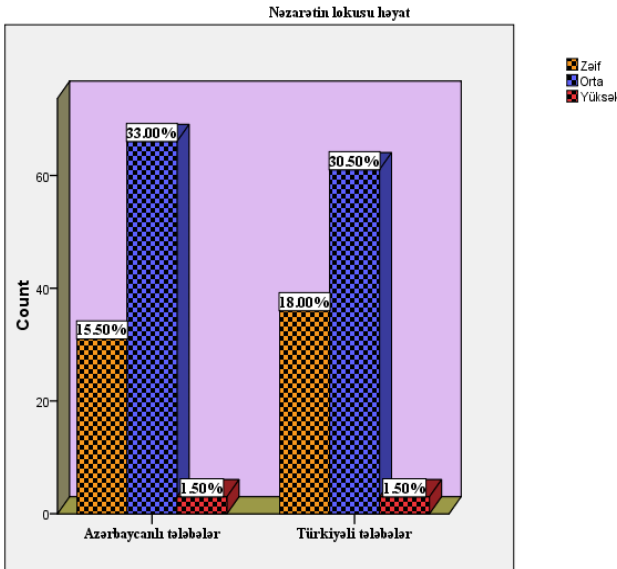
Yuxarıdakı cədvəllərə baxdıqda iki qrup arasında (yerli və əcnəbi tələbələr) “həyatın mənası yönümü” göstəriciləri üzrə heç bir

ciddi fərqi olmadığını görürük. Bu isə iki qrupun təhsil sahəsində topladığı balın fərqlənməməsini izah edə bilər.

Cədvəl 3

Nəzarətin lokusu – mən əlaməti üzrə qrupların vəziyyətinin müqayisəsi

Nəzarətin lokusu – Həyat (iki qrupun müqayisəsi)				
Vətəndaşlıq	Nəzarətin lokusu – həyat			Total
	zəif	orta	yüksək	
Azərbaycanlı	31	66	3	100
Türkiyəli	36	61	3	100
Total	67	127	6	200

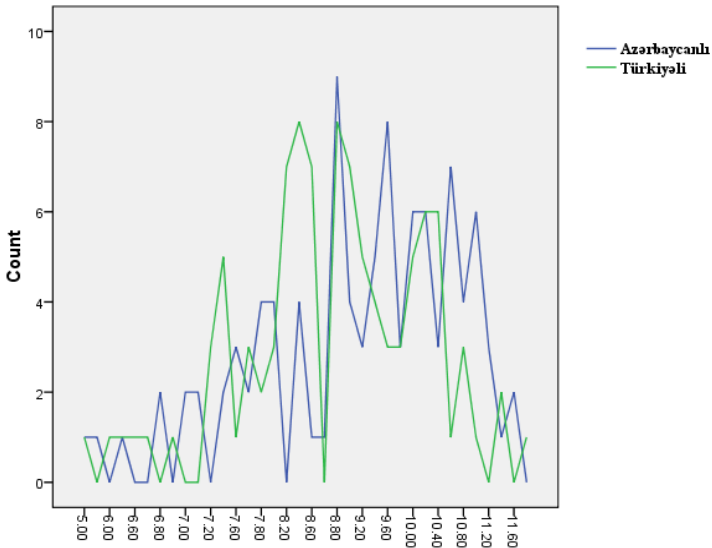
Şəkil 1. Nəzarətin lokusu həyat.

Liri metodikasının əlamətləri üzrə iki qrupun topladığı bal bunu deməyə əsas verir ki, “tədris fəaliyyətinin idrak motivasiyaları” əlaməti üzrə iki qrup arasında ciddi fərq vardır, lakin “sosial motivasiyalar” əlaməti üzrə iki qrup arasında ciddi fərq müşahidə edilmir (cədvəl 4, diaqram 2 və 3). Eyni zamanda hər iki əlamət üzrə azərbaycanlı tələbələrin orta balı türkiyəli tələbələrə nisbətən yuxarıdır (cədvəl 5).

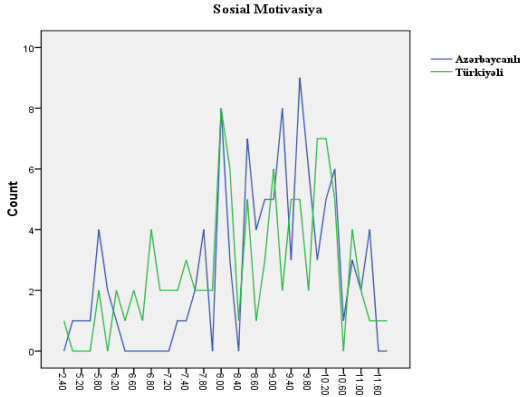
“İdrak motivasiyaları” və “sosial motivasiyalar”
üzrə qruplararası fərq (T. Test)

Müstəqil qruplar testi										
		Variasiya bərabərliyi üçün Levent testi		Orta qiymət bərabərliyi üçün t testi						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-taile d)	Orta qiymət fərqi	Standart yayıma	95% Confidence Interval of the Difference	
									Aşağı	Yuxarı
İdraki Motivasiya	Bərabər variasiya	1.891	.171	1.997	198	.047	.37400	.18730	.00464	.74336
	Qeyri-bərabər variasiya			1.997	196.072	.047	.37400	.18730	.00462	.74338
Sosial Motivasiya	Bərabər variasiya	1.155	.284	.913	198	.362	.19400	.21246	-.22497	.61297
	Qeyri-bərabər variasiya			.913	196.994	.362	.19400	.21246	-.22498	.61298

İdraki motivasiya

Şəkil 2. İdraki motivasiya.

Şəkil 3. Sosial motivasiya.

Cədvəl 5

“İdrak motivasiyaları” və “sosial motivasiyalar”
üzrə qruplararası fərq (T. Test)

Group Statistics					
	Vətəndaş	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
İdraki motivasiya	Azərbaycanlı	100	9.2640	1.38852	.13885
	Türkiyəli	100	8.8900	1.25702	.12570
Sosial motivasiya	Azərbaycanlı	100	8.8900	1.44764	.14476
	Türkiyəli	100	8.6960	1.55505	.15550

Əlamətlər üzrə respondentlərin topladığı balların təhlili göstərir ki, hər iki qrupda əlamətlərin əksəriyyəti arasında əlaqə mövcuddur (dar və geniş sosial motivlər, yaxud məcburi tədris – vəzifə motivləri ilə orta və dar idrak motivləri arasında ciddi əlaqə yoxdur).

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində:

-Əcnəbi tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində təlim motivasiyası öyrənilir, onların mürəkkəb ziddiyyətli yolları aşkara çıxarılır.

-Əcnəbi tələbələrin xarici dili mənimsəmə səviyyəsində motivasiya prosesinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış, onların xarici dilə – Azərbaycan dilinə yiyələnmələri prosesində monoloji və analogi nitqin vəhdəti, müəllimlərin, ətraf dil mühitinin əvəzsiz təsiri dəqiq araşdırılır.

-Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan ali məktəblərində uğur qazanmasında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi məsələsinin əsas və başlıca yer tutduğu diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın işinin əsas elmi müddəaları dərc olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrdə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanca dil siyasəti və onun motivasiyası problemi. // Psixologiya jurnalı. – Bakı, – 2011, № 3, – səh. 56-64.
2. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsində müəllim şəxsiyyətinin rolu. // Psixologiya jurnalı. – Bakı, – 2012, №3, – s.87-94.
3. “Sosial adaptasiya” anlayışının psixoloji mahiyyətinə dair. // Psixologiya jurnalı. – Bakı, – 2016, № 1, – səh. 60-70.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrənməyin sosial-psixoloji problemləri // Psixologiya jurnalı. – Bakı, – 2016, № 2, – səh. 60-71.
5. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsi zamanı yaranan psixoloji çətinliklər. // Azərbaycan məktəbi, Elmi-nəzəri pedaqoji jurnal. – Bakı, – 2014, № 6 (664), – səh. 75-80.
6. Tələbələrin xarici dili mənimsəməsinin psixoloji xüsusiyyətləri. // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri. – Bakı, – 2014, № 2 (18), – səh. 216-223.
7. Tələbə gənclərdə təlim motivasiyasının formalaşmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. – Bakı, – 2014 № 1, – səh. 368-372.
8. О некоторых особенностях процесса обучения языкам студентов – турок. // Вектор науки. Тольяттинского Государственного Университета. Серия: Педагогика, психология. – 2013, № 3 (14), – с. 100-105.
9. Əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası, adaptasiyası və Azərbaycan dilini mənimsəməsi metodlarının təsviri və eksperimental-psixoloji təhlili // Sosial proseslərin təhlilində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi xüsusiyyətləri. Gənc tədqiqatçıların elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, – 2015, (17 aprel), – səh. 84-88.
10. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsində müəllim peşəsinin sosial-psixoloji müxanizmi haqqında. // Qloballaşma şəraitində sosial problemlərin həlli yolları. Gənc tədqiqatçıların Respublika Elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı, – 2012, (27 aprel), – səh. 164-166.
11. Роль мотивации в усвоении языков. // Практика коммуникативного поведения в социально-гуманитарных исследованиях. Материалы III международной научно-практической конференции 1-2 декабря 2012 года. – Пенза-Витебск-Саранск, – 2012, – с. 66-68.
12. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan cəmiyyətinə və təlim-tərbiyə sisteminə adaptasiyasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı, – 2015, II cild, – səh. 236-239.

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 yanvar 2022-ci il tarixində 12⁰⁰-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəhəri, Zahid Xəlilov küç, 23. Əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.12.2021

Kağızın formatı: A5

Şerti işarələr: 33835

Tiraj 100